

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА ТАРБИЯНИНГ АСОСИЙ КАТЕГОРИЯЛАРИ

Нурбаева Марварид Таваккаловна

Қарши давлат университетининг

Педагогика институти Тиллар факултети

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси

Email: marvaridnurbayeva@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Ҳазрат Навоий ижодида маҳорат билан ифода этилган инсонийлик ғоялари, таълим-тарбиянинг нечоғлик долзарблиги, ёшларни тарбиялашдаги асосий масалалар, киши билимга эга бўлиши учун оз-оздан ўрганиб бориши лозимлиги, инсонни комилликка эришиш йўллари, таълим-тарбияга доир қимматли фикр-мулоҳазалар ўз ифодасини топган.

Калит сўзлар: Шарқона таълим, илм-маърифат, таълим-тарбия, тафаккур соҳиби, чуқур фалсафий мушоҳада, миллатлараро ҳамжиҳатлик.

MAIN CATEGORIES OF EDUCATION IN ALISHER NAVOI'S WORK

ABSTRACT

In this article, the ideas of humanity, skillfully expressed in the works of Hazrat Navoi, the relevance of education, the main issues of educating young people, the need to learn a little bit to gain knowledge, ways to achieve perfection, valuable ideas on education are expressed.

Keywords: Oriental education, enlightenment, education, thinking, deep philosophical observation, interethnic harmony.

Замонавий технологиялар асри бўлган бугунги кунда таълим-тарбия масаласи долзарб аҳамият касб этмоқда. Лекин тарбия масаласи шарқ халқларида доимо етакчилик қилган ва ўз қийматини ҳеч йўқотмаган. Шарқона таълим ва тарбия дунё миқёсида ҳам алоҳида ўринга эга. Шарқ маданиятида таълим-тарбия масалалари ёритилган дидактик руҳдаги асарлар Мир Алишер Навоий номи билан боғлиқдир.

Навоий ўз асарларида ахлоқий қарашларини яхши фазилатлар билан бирга ёмон иллатларни ҳам кўрсатиш орқали ифода этади. Унинг наздида инсонийлик яхши

ғояларга амал қилиш ва уни тарғиб этиш билан боғлиқдир, турли иллатлар эса одамни инсонийликдан узоқлаштиради. [4]

Ўзбек халқининг улуғ мутафаккири, маърифатпарвари ва буюк шоири Алишер Навоий ёшларни тарбиялаш ишига алоҳида эътибор берди. У болаларни илм-хунарни, меҳнатни севишга ундаб, ўрганилган илм ва хунарни халқ, ватан йўлида сарф қилиш зарурлигини уқтирди.

*Нокасу ножинс авлодин киши бўлсин дебон
Чекма меҳнатким, латиф ўлмас касофат олами –
Ким кучук бирла хўтукка неча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, доғи эшак, бўлмас асло одами [2]*

Ҳақиқатдан ҳам, жонзотлар орасида фақат инсонгина таълим-тарбияси туфайли барча махлуқотлардан ажралиб туради. Бироқ унда ёшлик давриданок ёвузлик, адоват, ҳасад, тухматчилик ва ёлғончилик каби иллатлар шаклланса, уни ҳар қанча тарбия этилгани билан бартараф этиб бўлмайди.

Зеро, тарбия инсондаги ўзгармас хислатлардандир. Тарбияни инсон дунёга келиши биланок, балки она қорнидалигиданок бошламоқ зарур эканлигини ғазал мулкининг султони Алишер Навоий маҳорат билан юқоридаги мисраларда ифода этган. Шунингдек, Навоий фақат таълимотлар орқали инсонга таъсир этиб бўлмаслигини яхши билади. Баъзан инсонга ёмон хулқли ва бадфеъллар даврасида бўлмоқлик ҳам яхши таъсир кўрсатиши айтиб ўтилади. Негаки, инсон фақат яхши муҳитда яшаса, яхшилар қадрига етмаслиги мумкин. Навоий асарларидан яхшиларга алоҳида ҳурмат-эътибор кўрсатиш, шу билан бирга бадфеъл одамлар билан ҳам мурасага келишлик инсонга хос фазилат эканлигини тушуниш мумкин.

Маълумки, Алишер Навоий мутафаккир шоирлардан биридир. Мутафаккир сўзининг маъноси тафаккур соҳиби, кенг ва чуқур фалсафий мушоҳада юритиш салоҳиятига эга бўлган киши, демакдир. Унинг асарларини кузатар эканмиз, уларда ҳаётий фалсафа, инсонга хос қадрият ва туйғулар, фазилат ва иллатлар, эзгулик ва ёвузлик, дўст ва душманлик, диёнат ва хиёнат каби қарама-қаршиликларни маҳорат билан акс эттирилгани эътиборга моликдир.

*Нафсинг эса шухлуғ, чарх эмгагидин қил адаб,
Тифлни андоқки, зажр айлар фалак бирла адиб [3].*

Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” асаридан олинган мазкур мисрада болага

ёшлигиданоқ етарли ва тўғри таълим-тарбия бериш кераклиги, бу нечоғлик машаққат ва вақт талаб этса-да, унга жиддий ёндашиш зарурлиги уқтирилади. Шунингдек, “Девони фоний” да шундай мисралар келтирилади:

*Ба пири, эй жавон, гар давлати айн ул-яқин ҳоқи,
Ғубори роҳи пирон тўтиё кун дар жавониҳо [3].*

Яъни, эй йигит, қариганда асл ҳақиқат гавҳарини топишни истасанг, ёшликда улуғлар изи тупроғини кўзингга тўтиё қил.

Дарҳақиқат, яхши хулқлилар билан бирга бўлиш, улар суҳбатидан ўрганиш инсонни комилликка эриштиради.

Навоий асарлари орқали ҳаётда учраши мумкин бўлган ижтимоий масалаларга моҳирона ёндашган тарбия, таълим масаласидаги етакчи муаммолардан бири бу миллатлараро ҳамжиҳатлик масаласи эканлигини яхши билган. Ўрта асрларда маҳорат ва одиллик билан қайд этиб ўтилган мазкур муаммо, бугунги кунда етакчилик қилмоқда. [5]

Алишер Навоий турли халқ ва миллат вакиллари самимият билан севади, уларни ҳурмат қилади. Унинг қайси бир асарини мисол қилиб олманг, турли халқ вакиллари образига рўпаро келасиз, унда уларнинг дўстлик, биродарлик ғоялари жўшқин ифода этилганлигини кўрасиз:

*Кўнгулни олса малоҳат била тафовут йўқ,
Хитойий ўлсину ё армани ва ё ҳинду...
Мен тилаб ҳусн, вале шоҳ тилаб аслу насаб
Менга лўли била ҳинду, анга қўнғироту қиёт*

каби мисраларда у халқларни бир-бирига яқинлаштирувчи, тенгма-тенг қўювчи белгиларга диққатини жалб этади ҳамда инсонни ирқи, элати, эътиқодига қараб, унга турлича муносабатда бўлиш каби ёмон иллатларга қарши курашади.

Ҳозирги биз яшаётган даврда баъзи халқлар, давлатлар ва миллатлар орасида учраётган турли можаролар, биродаркушлик урушларининг олдини олиш, халқларни ҳамжиҳатликка чорлаш ғояларини шоир олдиндан башорат қилгандек туюлади.

Алишер Навоийнинг илм-маърифат, таълим-тарбия масалаларига фикрларида инсонпарварлик ғоялари асосий ўринда туради. Алишер Навоийнинг фикрича, инсон дунёда ҳаммадан юксак, азиз ва қадрлидир. Алишер Навоий ўз давридаги барча соф виждонли инсонларнинг манфаатини ҳимоя қилди. У инсониятга хос бўлган умуминсонийлик ахлоқ қоидаларини ўрганди, ўзи яратган қаҳрамонлари

образида ўз қарашларини ифода эттирди. “Хамса” даги Фарҳод, Ширин, Шопур, Қайс, Лайли, Дилором каби образлар фикримизнинг ёрқин далилидир.

Буюк аллома умри давомида илм-маърифатни юксак қадрлаган ва ҳомийлик қилган. Шоир инсоннинг маънавий камолотини, энг аввало, унинг илм ва ҳунар соҳиби бўла олганлигида, деб билади. У илмга ўзидан ўзи эришиб бўлмайди, киши фақат ҳавас ва иштиёқ билангина илмга эриша олади, деб таъкидлайди. [7] Алишер Навоий ҳикматларида олам-олам маъно мужассамдир. Уларда таълим-тарбия, илм-маърифат, меҳр-оқибат, инсонийлик каби масалалар марказий ўринни эгаллайди. Масалан:

*Оз-оз ўрганиб доно бўлур,
Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур. [2]*

Аллома киши билимга эга бўлиши учун оз-оздан ўрганиб бориши лозимлигини, билимлари йиғилиб инсонни комилликка эришишини таъминлашини уқтиради. Буни томчи-томчи сувлар йиғилиб, дарёга айланишига ўхшатади.

*Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо анинг ҳақин юз ганж ила. [2]*

Навоий ушбу мисраларида биринчи устоз толибига савод чиқаришда кўмаклашади, бу билан унинг ҳаёт йўлини белгилаб беради. Устознинг бу хизматини юзлаб хазиначилар билан ҳам тўлай олмасликни баён қилади.

Алишер Навоий таълим-тарбия тўғрисидаги фикрларини кўпроқ баркамол инсонни ифодаловчи ижобий образлар яратиш орқали баён қилади. Илм-маърифат, ахлоқ-одоб масалаларига доир фикрларини эса илмий-фалсафий ва дидактик асарларида баён қилади. Навоий ақл кучига чексиз ишонади, комил ишонч билан илм-фаннинг фазилати жуда катта, деб ҳисоблайди. [6]

Буюк сўз санъаткори ва мутафаккири ўзининг бир қанча асарларида болалар тарбиясига оид фикрларини айтиш билангина кифояланиб қолмасдан, балки “Ҳайрат ул-аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” каби дostonларининг айрим бобларини шу масалага бағишлайди.

“Ҳайрат ул-аброр” (Яхши кишиларнинг ҳайратланиши) фалсафий-таълимий дostonдир. Навоий бу асарида ўзининг фалсафий, ижтимоий-сиёсий ҳамда кишиларга таълим ва ўғит бериш масалаларига катта эътибор беради. Дostonда зoлим ҳукмдорларни қоралаб, иккиюзламачи, риёкор руҳонийларнинг сир-асрорларини кескин фош этади. Хусусан, шоир сахийлик, одоб ва камтаринлик, ота-онага ҳурмат, ростгўйлик ва тўғрилик, илмнинг фойдаси ва

камбағал ўқувчиларнинг бу йўлда чеккан азоблари ҳақида батафсил тўхталиб ўтади.

“Ҳайрат ул-аброр” асарининг бир неча боблари одоб-ахлоқ ва таълим-тарбия масаласига бағишланган. Навоий бу дostonнинг олтинчи мақолотида одоб ва камтарликни улуғлаб, таълим-тарбияга доир қимматли фикр-мулоҳазаларини баён қилиш билан бирга, такаббур ва одобсиз кишиларни қаттиқ қоралайди.

Шоир дostonнинг бу мақолотида бола тарбияси, уни ўстириш, ўқитиш ва вояга етказиш ҳамда бу борада ота-оналарнинг вазифалари ҳақида батафсил таъкидлаб ўтади. Шоир ёшларни ота-онанинг хизматини бажаришга, уларни ҳурмат қилишга, уларга нисбатан ҳамиша меҳр-муҳаббатли бўлишга чақиради, ота-онани ой ва қуёш деб таърифлайди:

*Бошни фидо айла ато қошига,
Жисмни қил садқа ано бошига...
Тун-кунунгга айлагали нурпош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш [1]*

Дostonнинг саккизинчи мақолотида Навоий ёлғизликка нисбатан кўпчилик – жамоатни улуғлаб, кишиларнинг бир-бирлари билан аҳил, дўст бўлишларини истайди:

*...Йўқ ҳунари ёлғуз эса, ўз иши,
Қайда киши сониде ёлғуз киши?
Фард[1] киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овучдин ким этмиш садо?[1]*

“Ҳайрат ул-аброр”нинг ўнинчи мақолоти ростгўйлик, ҳалоллик ва тўғрилиқка бағишланган. Навоий унда кишиларни ростгўй ва тўғри бўлишга ундайди, ёлғончилик ва эгриликнинг зарарли оқибатларини кескин танқид этади. Шоир ёлғон сўзлашнинг ёмон оқибатини “Шер билан Дуррож” масалида овчининг тузоғига тушган Дуррож тимсолида ҳикоя қилади [1].

Дostonнинг ўн биринчи мақолотида Навоий илм-фанга, илм аҳлига юксак баҳо беради. Кишиларни илм олишга, олимларни иззат-ҳурмат қилишга чақиради. Шу билан бирга, шоир ўша даврда меҳнатқаш ва мусофир талабаларнинг илм олиш йўлида чеккан машаққатларидан, илм-фан эгаларининг муҳтожликда яшаганларидан афсус-надоматлар чекади.

Навоий илмдан амалда фойдаланиш зарурлигини таъкидлайди:

*Илм, Навоий, сенга мақсуд бил,
Эндики илм ўлди амал айлагил. [1]*

Навоий ярамас одат ва хулқ-атворларни шафқатсиз қоралаши, олийжаноб инсоний фазилатларни қадрлаши, болаларни ўқиш, ўрганиш ва юксак одобли, аъло хулқли бўлишга чақиритиш катта аҳамиятга эга бўлиб, болалар адабиётининг шаклланишида жуда муҳимдир. Унинг бир қатор ахлоқий-таълимий қарашлари ҳозирги кунда ҳам ўз қадр-қимматини сақлаб келмоқда.

“Фарҳод ва Ширин” достонида шоир чин севги ва вафо, дўстлик ва садоқат, меҳнат ва ижодкорлик, ватанпарварлик ҳамда қаҳрамонлик ғояларини тараннум этади. Достон ёшлар ва болаларга атаб ёзилмаган, лекин асарнинг кўпгина боблари болалар ва ёшлар ҳаётига, уларнинг тарбиясига бағишлангандир. Шоир достонда Фарҳоднинг болалик чоғлариданоқ илм-ҳунарга, меҳнатга бўлган муҳаббатини зўр маҳорат ва чуқур самимият билан тасвирлаган. Бу Навоийнинг бола тарбиясига ва унинг билим олишига катта эътибор билан қараганлигини кўрсатади.

Навоийнинг нафақат бой ижоди, балки сермазмун ҳаёти ҳам барча учун бирдек намунадир. Унинг бунёдкорлиги, халқсеварлиги ҳаммага баробар ўрнатилган бўлиши лозим.

Унинг сўнгги буюк асарларидан яна бири насрий панднома йўналишида ёзилган “Маҳбуб ул-қулуб” (“Кўнгилларнинг севгани”) дир. Бу асар 1500 йилда ёзилган. У Шарқ адабиёти тарихида Шайх Саъдийнинг “Гулистон”, Кайковуснинг “Қобуснома”, Низомий Арузи Самарқандийнинг “Чор мақола” каби асарлари қаторида туради. “Маҳбуб ул-қулуб” асари олтинчи йиллик умри давомида ҳаётда кўрган-кечирганларини теран таҳлил қилиб, муайян хулосалар чиқарган донишманд адибнинг келгуси авлодларга қолдирган буюк маънавий меросидир. Бу асар ҳар бир одам умри давомида дуч келиши муқаррар бўлган ҳаётий муаммоларга энг тўғри ечимларни таъсирли усулда бериши билан юксак даража касб этади.

Навоий бу асарида сабр, қаноат, камтаринлик (Мукбил ва Мудбир), вафо, ҳаё, қарам (мурувват), саховат, ҳиммат, олийжаноблик, мардлик, ҳилм (мулойим табиатлилик), дўстлик, илмга амал қилиш, ширинсўзлик, ростгўйлик каби фазилатларни улуғлайди, аксинча, бахиллик, бадфеъллик, ҳасадгўйлик, чақимчилик, ҳасислик, ёлғончилик, тамагирлик, нодонлик (билимсизлик), такаббурлик, майхўрлик (бадмастлик), баднафслик (очкўзлик) каби ёмон иллатларни қаттиқ қоралайди [4]:

- Чин сўз – мўтабар, яхши сўз – мухтасар.

- Кўп сўзловчи – зериктирувчи. Киши айбини гапирувчи – ўзига ёмонлик соғинувчи (бировларнинг айбини излашдан кўра, одам ўз айбларини топиб, улардан кутулиши оқилликдир, демокчи бўлади шоир).

- Ақлли одам ёлғон гапирмас, аммо барча рост гапларни айтавериш ҳам тўғри эмас”.

Навоий хушмуомала, очиқ юзли одамларни мақтайди:

- Очиқ юзидан халойиққа хурсандлик, чучук сўзидан эл-юртга хуррамлик.
- Тилини тиёлган одам – донишманд, оқил. Сўзига эрк берган (кўп вайсаган) одам – беандиша ва пасткаш.
- Ёлғончи ҳақ олдида гуноҳкор, халқ олдида шарманда.
- Тилга ихтиёрсиз – элга эътиборсиз”.

“Маҳбуб ул-қулуб” асари уч қисмдан иборат. Китобнинг дастлабки биринчи қисми “Ҳалоллик аҳволи ва афоли ва аҳволининг кайфиятида”, яъни инсонларнинг хулқ-атвори ва уларнинг гап-сўзларининг аҳамияти ҳақида бўлиб, бунда Навоий маданият ва давлат арбоби сифатида илм-фан, санъат ва адабиётнинг аҳамиятини тарғиб қилади, малакали, иқтидорли ўқитувчиларни, олимларни, шоирларни, ёзувчиларни улуғлайди, уларни хурмат қилишга ва кадрлашга чорлайди.

Ўқиш ҳам, ўқитиш ҳам оғир ва масъулиятли иш, у кунт, ҳавас ва меҳнат талаб қилади, деб уқтиради Навоий. Бу ўринда у мураббийларнинг ҳаққоний хизматларини алоҳида таъкидлайди:

*Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила [4].*

Китобнинг иккинчи қисми, асосан, ахлоқий масалаларга бағишланган. Бу бобда яхши фазилат ва ёмон хислатлар таҳлил қилинади. Тўғрироғи, инсонда бўлиши керак бўлган одоб-ахлоқ ҳақида гап боради.

Мутафаккир қаноатни бир булоққа – чашмага ўхшатади. Негаки булоқ сувини қанча олган билан қуримайди, у бир хазинадирки, ундаги бойлик сочилган билан камаймайди. У бир экинзорки, уруғи иззат ва шавкат ҳосилини беради. У бир дарахтки, унда қарам бўлмаслик ва хурмат меваси бордир. Бу бобда сабр, тавозе ҳақида ҳам кўп ибратли гаплар айтилади.

Асарнинг учинчи бобида инсонларда учрайдиган бир қанча қусрларни қаттиқ танқид остига олади:

- Тилга ихтиёрсиз - элга эътиборсиз.
- Нодоннинг ваҳшийларча бақирмоғи - эшакнинг бемаҳал ҳанграмоғи.

- Кўп, бемаза сўзлайдиган эзма -кечалари тонг отгунча тинмай хурадиган итга ўхшайди.
- Ўзи хунук, гапи бемаъни, овози ёқимсиз одам қурбақага ўхшайди.
- Ёлғон гапирувчи гафлатдадир; сўзнинг бир-биридан фарқи кўпдир, аммо ёлғонроқ тури йўқдир [2].

Комил инсон тарбиясида бундай ёмон иллатларнинг бўлиши мутлақо ножоиздир деб ҳисобланади.

“Маҳбуб ул-қулуб”даги ҳар бир танбех, байт ёки қитъа ҳаётий ҳикмат даражасига кўтарилганки, бу танбехлар замирига халқнинг кўп асрлик ҳаёт тажрибаси давомида тўплаган мақол ва маталларининг мазмуни сингдирилган. Алишер Навоий ижодида мақоллар беқиёс аҳамият касб этади. Ҳазрат ўз ижодларида халқ оғзаки ижодидан, айниқса, мақоллардан самарали фойдаланибгина қолмай, ўзлари ҳам таълим-тарбияга тааллуқли бир қанча ҳикматлар яратади. Мисол учун:

- Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ.
- Тилга эътиборсиз – элга эътиборсиз.
- Оз-оз ўрганиб доно бўлур,
Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур.
- Билмаганни сўраб ўрганган – олим,
- Орланиб сўрамаган ўзига золим.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-Аброр, МАТ, 7-жилд, Тошкент 1991.
2. Алишер Навоий “Ҳикматлар”. Ўзбекистон. – Т. 2011.
3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар то’плами. 20-жилдлик, 7-жилд. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т: «Фан», 1991.
4. Иброҳим Ҳаққул. Навоийга қайтиш. Фан. – Т. 2007.
5. Иноятов С. Дўстлик ва адолат куйчиси // Адолат газетаси // 2020 йил, 18-сон.
6. Мухторов А., Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. Ўқитувчи. – Т. 1995.
7. Сирождидинов Ш. Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили. Тошкент, —Академик нашр 2011.